

September 20, 2019

باغ‌های ایرانی (Persian gardens)

تعریف:

واژه باغ را بعضی از فرهنگ های لغت دارای ریشه عربی دانسته اند ولی این سخن اساسی ندارد زیرا واژه باغ در فارسی میانه و سغدی نیز به کار رفته است و دارای اصل ایرانی است. باغ‌های ایرانی غالباً محوطه‌های محصور بوده اند که در آن ها گل ها، ریاحین، درختان مختلف میوه‌دار، درختان سایه دار و اقسام سبزه ها را می‌کاشتند و بخش مرکزی آن یعنی چمن، نمایشگاهی از گل های هر فصل به‌ویژه بهار بود.^۱

مشخصات و ویژگی ها:

قرار گرفتن کشور ایران در ناحیه گرم و خشک و کم‌باران باعث به‌وجود آمدن شکل تازه‌ای از معماری و شهرسازی شده است.^۲ باغ ها غالباً شکل هندسی داشتند و در ساختن آن ها قرینه‌سازی های دوگانه و چهارگانه معمول بود. دیوار باغ ها را گاه مشبک می ساختند، اما از سفرنامه های سیاحانی که مقارن عصر «حافظ» از شیراز دیدن کرده‌اند و آثار بعضی از مورخان برمی آید که دیوار باغ ها را در این روزگار معمولاً از چینه های گل درست می‌کردند.^۳ از همان سده‌های نخستین هجری، باغ سازی به‌شیوه ایرانی به فراسوی مرزها می‌رود و به‌مرور زمان گستره خود را وسیع تر می کند. باغ های زیبای آندلسی (الحمرا) و باغ های باپری کشمیر نمونه‌هایی از باغ‌هایی هستند که تحت تأثیر باغ سازی ایرانی شکل گرفتند.^۴

در کتاب تاریخ تمدن، عصر ایمان نوشته ویلیام جیمز دورانت (William James Durant) آمده است که باغ‌سازی به‌سبب ایرانی مورد تقلید سایر ملل نیز قرار گرفت و در قرون وسطی موجب الهام اروپاییان گردید. درست در زمانی که در اروپای قرون وسطایی باغ عمومی و فضای سبز در شهرها مفهومی نداشت، بیشتر شهرهای ایران در محاصره باغ های سرسبز و انبوه بوده‌اند؛ باغ‌هایی

^۱ امامی، نصرالله، (بی تا)، باغ های ایرانی در غزل های حافظ، ص. ۳۰، موجود در پرتال جامع علوم انسانی به آدرس: <http://ensani.ir/file/download/article/20171002141757-10124-63.pdf>

^۲ فتحی، مریم، (۱۳۸۹ش.)، باغ های ایرانی، نشریه بین‌المللی تخصصی میراث فرهنگی و گردشگری سال پنجم، شماره ۳۲-۳۳، ویژه نوز، ص. ۱۸.

^۳ امامی، نصرالله، (بی تا)، باغ های ایرانی در غزل های حافظ، ص. ۳۰، موجود در پرتال جامع علوم انسانی به آدرس: <http://ensani.ir/file/download/article/20171002141757-10124-63.pdf>

^۴ فتحی، مریم، (۱۳۸۹ش.)، باغ های ایرانی، نشریه بین‌المللی تخصصی میراث فرهنگی و گردشگری سال پنجم، شماره ۳۲-۳۳، ویژه نوز، ص. ۱۹.

که پناهگاهی برای آسایش ساکنان آن‌ها بوده و از نظر زیبایی، طراوت و بزرگی و بی‌شماری در دنیای آن روز ستودنی بوده‌است.^۵

نظر سیّاحان و ایران شناسان درمورد باغ‌های ایرانی

جین بپتیست تاورنیه (Jean Baptiste Tavernier) سیّاحی است که در قرن هفدهم میلادی و معاصر صفویّه و در روزگار شاه صفی جانشین شاه عباس اول از شهرهای ایران دیدن کرده‌است. او ضمن توصیف باغ‌های شیراز می‌نویسد: «محوطه باغ‌ها به وسیله ردیف درختان و به خط مستقیم خیابان بندی شده‌است. وی می‌نویسد که باغ‌های شیراز آب جاری دارد و سرو شیراز زینت بخش همه آن‌هاست. تاورنیه هم چنین تأکید می‌کند که عمده باغ‌های شیراز محصور نیستند. گفتنی است که همین سیّاح در اشاره به مقبره حافظ می‌نویسد که این مقبره در قبرستانی در غرب شیراز واقع است و در نزدیکی آن باغ بزرگی قرار دارد که پهنه آن را سروهای بلندی پوشانده‌اند که عمری بیشتر از یک قرن دارند.»^۶

آرتور آپم پوپ (Arthur Upham Pope) و همسرش فیلیپس آکرمن (Phyllis Ackerman) از محققان و هنرشناسان نامی معاصر بوده‌اند که درخصوص هنر ایران آثار متعددی تألیف و منتشر کرده‌اند. معروف‌ترین و مهم‌ترین این آثار دانش‌نامه‌ای ۱۶ جلدی با عنوان سیری در هنر ایران؛ از دوران پیش از تاریخ تا امروز است که در سال ۱۹۷۷ م. به زبان انگلیسی منتشر شد و از آن زمان به‌عنوان یکی از منابع پایه در مطالعات تاریخ هنر و به‌خصوص معماری ایران مورد استفاده محققان قرار داشته‌است. در آخرین بخش جلد سوم از مجموعه فوق، مقاله‌ای تحت عنوان باغ‌ها تألیف شده که مؤلفان در آن به وجوه مختلف موضوع باغ در ایران پرداخته‌اند.^۷

از منظر پوپ و آکرمن، آغاز باغ‌سازی ایرانی به استناد نقش مایه‌های رایج سفالینه‌هایی که در شوش یافت شده‌است، به دوران هزاره چهارم پیش از میلاد برمی‌گردد. آن‌ها تداوم باغ‌سازی ایرانی را در سفالینه‌ها و تراش‌کاری‌های تخت جمشید، مفرغ‌کاری‌های لرستان، آثار هنری دوران ساسانی، اشعار و مضمون‌های موسیقی پیش از اسلام و سپس فرش‌ها، بافته‌های ابریشمی، نگارگری‌های دوران اسلامی دنبال می‌کنند تا می‌رسند به مصادیق باغ‌های شناخته‌شده یا پابرجای موجود هم چون فرح آباد اصفهان، اشرف بهشهر و باغ فتحعلی شاه.^۸ نویسندگان با استفاده مستمر از عبارت «باغ ایرانی» در مقاله مذکور و ذکر قدمت تاریخی ۵۰۰۰ ساله برای آن درصدد معرفی معماری ایرانی به‌عنوان یک سبک معماری ریشه‌ای و بومی در این سرزمین هستند که واجد تداوم تاریخی مستمر از گذشته دور تا دوران معاصر بوده‌است. آن‌ها بر این باور هستند که تفکر باغ‌سازی ایرانی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های معماری ایرانی از گذشته دور در این سرزمین آغاز شده و به تدریج تا دوران معاصر رشد کرده و پی‌درپی غنا یافته و در عین حال به سرزمین‌های دیگر نیز گسترش پیدا کرده‌است.^۹

^۵ فتحی، مریم، (۱۳۸۹ ش.)، باغ‌های ایرانی، نشریه بین‌المللی تخصصی میراث فرهنگی و گردشگری سال پنجم، شماره ۳۲-۳۳، ویژه نروز، ص. ۱۹.

^۶ امامی، نصرالله، (بی تا)، باغ‌های ایرانی در غزل‌های حافظ، ص. ۳۱، موجود در پرتال جامع علوم انسانی به آدرس:

<http://ensani.ir/file/download/article/20171002141757-10124-63.pdf>

^۷ علایی، علی، (۱۳۹۱ ش.)، باغ ایرانی از منظر پوپ: شرح و تحلیلی بر مقاله «باغ‌ها» در مجموعه «سیری در هنر ایران» (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)، فصل‌نامه‌ی کیمیای هنر، سال اول، شماره ۲، بهار، ص. ۶۵.

^۸ همان، ص. ۶۷.

^۹ همان.

نویسندگان، باغ را باور کانونی فلسفه زندگی ایرانی ها می دانند و عنوان می کنند که: «باتوجه به اهمیتی که باغ در زندگی ایرانی داشته است، به صورت طرح و نقشی دلخواه با تشبیه ها و استعاره های همه پسند درآمده است؛ به عنوان مثال تعطیلات برای ایرانی ها، استراحت در باغ، گردهمایی دوستان، خوراک و موسیقی در سایه آرام درختان است. باغ مکانی است برای تفکر و گفت گو. در باغ مدرسه ها، دانشجویان و استاد به مطالعه و مباحثه می پردازند. ممکن است قراردادها در زیر درختان بسته شوند و اغلب وزرا سیاست های خود را در کنار حوض آب تعیین کنند. ایرانی خود را در عطر فراوان گل های باغ غرق می کند و در پوست نارنجی مایل به قرمز زردآلو، طعم شیرین و تند گوشت آبدار آن را تشخیص می دهد. ایرانی کیفیت آواز هر پرنده و صدای حرکت برگ ها را در آب روان می شناسد و آگاهانه خنکای سایه و تازگی آب حوض را احساس می کند. باغ، قرن ها برای ایرانی ها صحنه بزرگ ترین شادمانی ها و محلی برای گریز از تلاش و پیچیدگی های زندگی روزمره، گرد و غبار و گرمای کوچه ها و گذرها، فراغت از رنج سفر، نور شدید خورشید، هوای خشک و سوزان و فرسودگی ساعت ها کوشش یکنواخت بوده است»^{۱۰}

هم چنین مطرح می کنند که: «شاعران ایرانی پیوسته آرزوی مزاری (مدفن) در باغ را داشته اند. عمر خیام گفته است که گور او در موضعی باشد که هر بهار باد شمال بر او گل افشانی کند. همین طور سعدی شرط کرده بود باید در باغی نزدیک شیراز به خاک سپرده شود. آرامگاه حافظ در شیراز نیز در یک باغ است. «فردوسی» نیز در باغ خودش در تابران، بزرگ ترین قصبه توس به خاک سپرده شده است.»^{۱۱}

از میان نویسندگانی که در کتب و نوشته های تاریخی-توصیفی خود در خصوص شهرها و اماکن تاریخی ایران، در مورد باغ های معروف هم مطالبی آورده اند می توان به افرادی چون شاردن، (C. Chardin) روی گونزالس کلاویخو (Ruy Gonzalez de Clavijo)، فلاندر (E. Flandin)، پاسکال کوست (P. Coste) و هوبرت (T. Hebert) اشاره کرد که از شهرت بیشتری برخوردار هستند. هم چنین افرادی چون مفضل سعد بن حسین مافروخی در محاسن اصفهان پیرامون این باغ ها نوشته هایی دارد. برخی هم چون کتاب باغ های ایران نوشته دونالد ویلبر (D. Wilber) کاملاً به تمامی باغ ها نظر دارند و بعضی دیگر به باغی خاص و یا باغ های شهری ویژه توجه کرده اند. از این میان حسین فرخ یار (۱۳۷۵ش.) به باغ فین کاشان، یعقوب دانش دوست (۱۳۶۵ش.) به باغ طبس و علیرضا آریان پور (۱۳۶۵ش.) به باغ های شیراز اشاره کرده اند. به جز منابع فوق مقاله مرحوم پیرنیا در مجله آبادی (۱۳۷۲ش.) و مقاله مرحوم ابوالقاسمی در کتاب معماری و شهرسازی ایران بیشتر قابل توجه است.^{۱۲} ویلبر در کتاب خود می نویسد: «آب، درخت، گل و سبزه که از اجزای تشکیل دهنده یک باغ است از دیرباز مورد توجه ایرانیان بوده اند و علت آن هوای گرم و خشک این کشور است. برخلاف اروپاییان که درختان را هرس می کنند و به جای آن گل و گیاه می کارند؛ ایرانیان قدیم کوشش می کردند باغ هایی ایجاد کنند با درختان فراوان و هر قدر درختان کهن تر و تنومندتر و سایه افکن تر بودند صاحبان آن بیشتر به خود می بالیدند.»^{۱۳}

^{۱۰} . علایی، علی، (۱۳۹۱ش.)، باغ ایرانی از منظر پوپ: شرح و تحلیلی بر مقاله «باغ ها» در مجموعه «سیری در هنر ایران» (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)، فصلنامه کیمیای هنر، سال اول، شماره ۲، بهار، ص. ۶۸.

^{۱۱} . همان.

^{۱۲} . متدین، حشمت الله، متدین، رضا، (۱۳۹۴ش.)، لزوم ایجاد باغ ایرانی، فصلنامه هنر و تمدن شرق، شماره هفتم، بهار، ص. ۲۰.

^{۱۳} Wilber, D. N., (1962), Persian gardens & garden pavilions, Tokyo: Tuttle.

برخی از پژوهشگران مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و... این نظر را دارند که رنگ و طرح‌های قالی ایرانی برگرفته از باغ ایرانی می‌باشد و یکی از اهدافش آوردن طبیعت به محل سکونتش می‌باشد.^{۱۴}

از جمله دلایل شکل‌گیری باغ‌های ایرانی می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. دلایل مذهبی.
۲. به عنوان مکانی برای تفریح و تفرّج که خود شامل باغ‌های تابستانی، باغ‌های شکار، باغ‌های اختصاصی که بیشتر در اختیار شاهان و سلاطین بوده‌است، می‌شود.
۳. دلایل سیاسی-حکومتی.
۴. ایرانیان قدیم معتقد به فرشته‌مقدّسی بودند به نام «اوروزا» که صدمه زدن به گل و گیاه موجب ناراحتی و خشم او می‌شد.

در ادبیات مکتوب فارسی و هم‌چنین در بسیاری از تک‌نگاری‌هایی که به زبان‌های دیگر درباره باغ ایرانی در دست داریم به سیر در عالم معنا به‌کمک دو موجودیّت ماده و صورت که به قید حرمت‌گذاری بر ارزش‌هایی که از آن‌ها برخاسته‌اند و روی به عالم معنا دارند، اشاره شده‌است. وابسته دیدن نقش باغ و چهارباغ به نظمی جهانی تلاش برای ارائه بینشی است که حضور و وجود آب، درخت و خاک را به‌صورت عناصری کایناتی و رابطه بلافصل میان هستی «آن جهانی» و زیست‌مندی «این جهانی» می‌خواهد.^{۱۵}

رابطه باغ ایرانی با مفاهیم مجاز، تداعی معانی، تشبیه:

۱. حوض مجاز است. سطح حوض به دلیل وجود آب، تصویر آسمان و باغ را در خود انعکاس می‌دهد و این حقیقت است یا مجاز؟ نمایه‌ای در دل باغ است.
۲. حوض نوعی قرینه‌سازی از واقعیت در مجاز است. قرینه واقعیت باغ در مجاز تصویر آن در آب نما.
۳. باغ در معنای صریح خود همان مفهوم باغ را دارد؛ اما در معنای ضمنی یا مجازی خود معانی مختلفی از جمله بهشت، تلاش برای زیستن و گذر زندگی را تداعی می‌کند.
۴. سامان‌دهی محور اصلی باغ از طریق ایجاد علم‌مناظر و مریای به‌صورت تشدیدشونده و تکیه بر ایجاد عمق در فضا، فضایی بی‌انتهای لایتنایی را برای ما تداعی می‌کند.
۵. حوض‌هایی که به‌شکل شمس یا هشت‌ضلعی است، شکل خورشید را تداعی می‌کنند.
۶. آبراهه‌ها در باغ نمادی از رگ‌ها و شریان باغ هستند که با حرکت خود زندگی را تداعی می‌کنند و به‌نوعی تکرار و انعکاس حرکت را نشان می‌دهند.
۷. فضای باغ را می‌توان به قالب و ظرفی برای در میان‌گرفتن دیگر عناصر و اجزا تشبیه کرد، چرا که باغ ایرانی در عین وحدت در خطوط کلی، هندسه و مصالح اجرایی، دارای تنوع فضایی بی‌نظیری است.

^{۱۴} فتحی، مریم، (۱۳۸۹ش)، باغ‌های ایرانی، نشریه بین‌المللی تخصصی میراث فرهنگی و گردشگری سال پنجم، شماره ۳۲-۳۳، ویژه‌نوروز، ص. ۱۸.

^{۱۵} فلامکی، محمّد منصور، (۱۳۹۱ش)، ایرانیان و باغ، سرزمین‌های باغ ایرانی، مجله منظر، شماره ۲۱.

۸. اصل وحدت را می توان به فضای باغ تشبیه کرد، چرا که در فضای باغ جلوه های مختلف در کنار هم قرار گرفته و اصل وحدت را به وجود آورده اند.

۹. به خاطر رعایت اصل تناسب، قرینه و نظم است، چرا که تناسب از اصلی ترین اجزای تعریف جمال و زیبایی در هنر اسلامی ایرانی است.^{۱۶}

نویسنده:

دکتر لیا عرفانی

ویراستار:

دکتر نیکو فردی

^{۱۶} بلخاری قهی، حسن، (ش.۱۳۸۸)، مبانی عرفانی و هنر معماری اسلامی، دفتر اول و دوم، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ص. ۳۹۸.